

## Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnevek kialakulására a XIV. században

1. Az az állítás, hogy a családnevek kialakulására nagy hatással volt az oklevelezési gyakorlat, névtani közhelynek számít. De mit jelent ez pontosan; miben nyilvánult meg és milyen mértékű volt ez a hatás? E kérdések még közelebbi vizsgálatokat igényelnek; írásommal ezekhez kívánok hozzájárulni néhány megfigyeléssel.

Adataimat az „Anjoukori okmánytár”-ban (AnjOkm.) és különböző családi oklevéltárakban szereplő, a XIV. század első harmadából származó oklevelekből gyűjtöttem. Ezekben elenyésző számban említenek szolgákat, jobbágyokat és polgárokat, annál nagyobb mennyiségben találkoztunk viszont a nemesek nevével, ezért vizsgálatomat ez utóbbiakra szűkítettem le.

Kiindulópontomul HAJDÚ MIHÁLY következő állítása szolgál: „a XIV. század első felében, az Anjou-ház megerősödésével folyamatosan, de leginkább 1310 és 1320 között általánossá vált a családnévviselés, csak a följegyzése ingadozott és történt különböző, a latin oklevelek írásgyakorlatának mintájára »filius«, »dictus«, »alio nomine«, »vulgo«, »vulgariter«, »nuncupatum«, »de« + helynév stb. közbe- vagy melléírásával” (HAJDÚ 2003: 738). Az említett latin írásgyakorlat miatt e nevekben általában nem tudjuk megállapítani, hogyan nevezték viselőiket élőszóban, a mindennapi kommunikáció során. Szerencsére egy-egy oklevélben (többnyire, de nem kizárólag helynévi alakulatokban) azért előfordulnak a fenti, latinos mintáktól eltérő változatok is, pl. 1301: *Suprunymyklousmolna* (AnjOkm. 1: 5), 1302: *Nogmiklous* (AnjOkm. 1: 28). Ezekből láthatjuk, hogy a mindennapi használatban a nevek sorrendje már igen korán (valószínűleg a kezdetektől fogva) megfelelt a mainak. Az említett adatok emellett részben HAJDÚ MIHÁLY megállapítását is alátámasztják: a XIV. század elején már valóban léteztek (s az oklevelek tanúsága szerint tömegesen) kételemű nevek. Családnévnek azonban csak akkor tekinthetjük ezeket, ha öröklődnek (l. pl. FEHÉRTÓI 1969: 6), illetve ha mindig ugyanabban a formában említik őket (ez természetesen nem vonatkozik a különböző alak- és írásváltozatokra). A fenti példákból azonban ezt nem lehet megállapítani: szövegkörnyezetük nem említi a névviselők egyetlen családtagját sem, s mindegyik személy neve csak az említett helynevekben bukkan fel a korpuszban. Ezért biztosabb, ha erre az időszakra vonatkoztatva *családnév* helyett a továbbiakban egyelőre inkább MEZŐ ANDRÁS terminusát, a *megkülönböztető névelem*-et használjuk (1970: 78). (A FEHÉRTÓI KATALIN által használt *megkülönböztető név* ennél szűkebb kategória, a *filius*-os és a *de* + helyneves formákat ugyanis nem tartalmazza; l. FEHÉRTÓI 1969: 5.)

Óvatosnak kell lennünk akkor is, ha a történészek munkáira, többek között ENGEL PÁL „Magyarország világi archontológiája 1301–1457” (1–2. Bp., 1996.) című művére hivatkozunk: mint a későbbiekben látni fogjuk, az ezekben szereplő névalakok korántsem felelnek meg az oklevelekben olvashatóknak. Ez nem csak azt jelenti, hogy a történészek a könnyebb olvashatóság kedvéért nem tartották meg a betűhív formát. Ahogyan maga ENGEL előljáróban kifejti: a nála szereplő nevek valójában utólagos konstrukciók annak érdekében, hogy az olvasóval érzékeltesse az említett személyek közötti rokoni kapcsolatokat. Így például a *dictus*-os neveket

magyaros formába írta át; az azonos családhoz tartozó személyeket igyekezett azonos néven szerepeltetni, s a különböző változatok közül azt választotta ki, amelyik a történeti irodalomban a legismertebb volt; ha pedig nem volt ilyen, a család egészét összefoglaló név, kényszerűségből ő maga kreált egyet (pl. Mikcs bán utódainak a *Mikcsfi* nevet (1996: XXX–XXXI; l. még: FEHÉRTÓI 1998: 460–1, N. FODOR 2004: 31–2).

2. A HAJDÚ MIHÁLY által említett latinus formákat négy nagyobb csoportba lehet sorolni: 1. *dictus*-os nevek, 2. *filius*-os nevek, 3. *de* + helynév (a nemesség esetében általában birtoknév, nemteleneknél helységnév) típusúak, 4. egyéb (pl. *alio nomine*, *nominatus* stb.). (Mindezekre l. pl. BENKŐ 1949.) Ezekhez egyéb, rangra, méltóságra (pl. *nobilis vir magister*, *discretus vir*), hivatalra (pl. *iudex curie*, *magister tavarnicorum*), nemzetségre (*de genere*) stb. utaló kiegészítők is kapcsolódhatnak. Ezeket HAJDÚ MIHÁLY véleményéhez csatlakozva a névszerkezet részének tekintem, mivel többnyire fontos azonosító szerepet töltenek be (1999: 276). A fenti négy elemet az oklevelek többségében kombinált változatban találjuk meg. Azt, hogy ezek közül mely elemeket kapcsolnak össze, megfigyeléseim szerint elsősorban a következő, pragmatikai szempontok határozzák meg.

A) A névhasználatra a név viselőjének társadalmi helyzete volt a legnagyobb hatással. A *dictus*-os nevek a nemesek körében az általam eddig áttekintett anyag tanúsága szerint a XIV. században viszonylag ritkán fordulnak elő; leginkább olyan esetekben találkozunk velük, ha a családban több azonos nevű személyt kell megkülönböztetni egymástól. A szentgyörgyi családhoz tartozó Ábrahám (1247–1274) azonos nevű fiának nevéhez például általában hozzákapcsolták az *Ábrahám* becéző képzős változatát, az *Abychk* megkülönböztető névelemet: *magister Sebus filius Abrae dicti Abychk de Sancto Georgio* (1338, AnjOkm. 3: 456) (a családról l. KARÁCSONYI 1900/2004<sup>2</sup>: 665–72). KURCZ ÁGNES szerint a *dictus*-os nevek inkább a nemzetségen kívüli középbirtokos rétegre voltak jellemzőek (1988: 76). FEHÉRTÓI KATALIN 1371-es nemesinév-listájában 336-ból mindössze öt volt megkülönböztető név, 1381-es listájában pedig 73-ból egy sem (FEHÉRTÓI 1970: 155). ENGEL PÁL a XIV–XV. századi Valkó vármegye királyi embereinek nevét áttekintve kimutatta, hogy 1401 előtti korpuszának mindössze 1%-a tartozik ebbe a típusba, 8%-a pedig a *de* + helyneves szerkezettel kombináltan jelenik meg. 1401–1450 között csak ez utóbbi típust emeli ki (10%); 1450–1526 között a keresztnév + ragadványnév 4%, a keresztnév + ragadványnév + birtoknév már 28%. Ebben az utolsó időszakban azonban e ragadványneveket (örökletes voltak miatt) már családnévnek tekinti (ENGEL 2003b: 583–4).

A XIV. században a nemesi nevekben előforduló két leggyakoribb megkülönböztető elem a *filius*-os és a *de* + helyneves volt (illetve legtöbbször ezek kombinációja). Ennek az oka egyértelmű: a közéletben, a hivatali előrelépésben és az öröklésben a két legfontosabb szempont a birtok és a származás volt. Az előbbiekről nagy biztonsággal meg tudjuk állapítani, hogy még nem tekinthetők családnévnek: az unoka a legtöbb esetben még nem a nagyapa nevét viszi tovább, hanem az apáét. Elenyésző azoknak az eseteknek a száma, amikor egy család tagjait nem az apjukról, hanem más, az apánál a család szempontjából jelentősebb szerepet betöltő fel-

menőről nevezik el. Ilyen esetről ír FEHÉRTÓI KATALIN: Szentgyörgyi Imre fiát, Tamást a rá örökséget hagyó nagybátyjáról, Vincéről nevezték meg a XIV. század első felében, s utódai továbbvitték ezt a nevet még a XV. század elejére is (1975: 456–8). Egy valamivel korábbi, 1308-as oklevélben a testvér a viszonyítás alapja: *nobilis domina, Barbara nomine, filia Nicolai fratris Batyz de genere Negol* (AnjOkm. 1: 142). Az is előfordult, hogy a rokon neve helyett az általa viselt méltóságnév állt, különösen, ha a családban más nem került hasonlóan magas pozícióba: a későbbi alsólendvai Bánffy család névadó őse például a Hahót nembeli VII. Miklós bán (KARÁCSONYI 1900/2004<sup>2</sup>: 568–9), a losonci Bánffy családé pedig a Tomaj nembeli VII. Dénes bán volt (KARÁCSONYI 1900/2004<sup>2</sup>: 1016–7). (A *filius*-os típus vagy *apanév* terminus tehát némileg leegyszerűsítő: a rokonságnevek közül a leggyakrabban megjelenő elem kiemelésével fogja össze ezt a heterogén kategóriát.)

A *de* + helynév típussal már sokkal nehezebb a dolgunk: ha egy családban egy birtok öröklődött, nehéz megállapítani, hogy egy adott családtag nevében a birtok neve csak alkalmi megkülönböztetés-e, vagy már öröklődő családnév. Ilyenkor legfeljebb a családtörténet segíthet: ha az oklevél születésekor egy személynek már nincs a tulajdonában az a birtok, amelyről megnevezték, akkor családnévvel van dolgunk (a genealógia és a történettudomány segédtudományként való felhasználásának szükségességére l. még pl. FALLENBÜCHL 1991; FEHÉRTÓI 1975, 1994; SZÉKELY 1970). Ha valakinek több birtoka is volt, de mindig ugyanarról az egyről (általában a legjelentősebbéről vagy a központról) nevezte meg magát, akkor is családnévre kell gyanakodnunk, különösen, ha a család többi tagját is ezzel a névvel illetik. A XIV. század első harmadában azonban még gyakoribb, hogy ha valaki jelentősebb birtokot kap a korábbiaknál, akkor a továbbiakban erről nevezi meg magát. Erre a jelenségre SZÉKELY GYÖRGY a XV. század elejéről (1970: 205), MIKESY SÁNDOR pedig ötven évvel későbből is talált több példát. Véleménye szerint az új birtok nevének felvétele mögött az állt, hogy e birtokosoknak „szebb, előkelőbb névre volt szükségük” (1959: 83). Szépségről szólván nyilván nem a név esztétikai értékére kell itt gondolnunk: a lényeg az volt, hogy az új szerzemény ismertebb, nagyobb vagy jelentősebb gazdasági értékű volt, mint a korábbiak.

Az is előfordult, hogy egy nemes egyszerre több birtoknevet is használt (pl. 1337: *magistri Thuteus de Felduar et de Moysa* – AnjOkm. 3: 328), esetleg hol ezt, hol azt emelte be a nevébe (1334: *nobiles viri magistri Sebus et Petrus filii Abrae de Sancto Georgio* – AnjOkm. 3: 74; 1335: *magistri Sebus filii comitis Abrae de Bozyn* – AnjOkm. 3: 132). A Szentgyörgyi család 1208-ban kapta Bazint, 1209-ben pedig Szentgyörgyöt, s e két főbb birtokuk között váltogatták lakhelyüket (KARÁCSONYI 1900/2004<sup>2</sup>: 670). Erre a jelenségre N. FODOR JÁNOS is utal már említett munkájában, megállapítva, hogy ha egy személynek több birtoka is volt, általában a lakhelyeként használról nevezte meg magát, s ha ez megváltozott, a név is változhatott vele együtt (2004: 43).

A XV. század közepére a leggyakoribb forma ENGEL PÁL említett munkája szerint a birtokneves lett, az *apanév* azonban – legalábbis a valkói királyi emberek nevéből – szinte teljesen eltűnt 1439 után (ENGEL 2003b: 583). Ez nyilván a megkülönböztető névelem családnévvé válásával függ össze: a birtoknév (és a *dictus*-os név, amelynek előfordulási aránya, mint fentebb láthattuk, a XV. században némi-

leg megnőtt) tökéletesen alkalmas a családhoz való tartozás kifejezésére, hiszen egy birtok akár századokon keresztül is lehetett ugyanannak a nemesi dinasztiának a tulajdonában. Az apanév ezzel szemben nemzedékről nemzedékre változó volta miatt kevésbé alkalmas erre a szerepre, ráadásul – ahogyan ERDÉLYI LÁSZLÓ már 1932-ben megjegyezte – az apanév „nem kötötte össze a rokon családtagokat” (1932: 3).

1. Az oklevelekben fellelhető neveket megfigyeléseim szerint viselőik alapján négy nagyobb csoportba sorolhatjuk:

a) kételemű név, *filius, dictus* és *de* nélkül, pl.: 1333: *domini Johannis Drugeth palatini* (AnjOkm. 3: 6), 1335: *Wyllermus Drugeth palatinus* (AnjOkm. 3: 183);

b) egyelemű név + méltóságot, rangot stb. jelentő névkiegészítő, pl.: 1335: *comes Paulus iudex curie* (AnjOkm. 3: 132), 1335: *Thomas woyuoda Transilvanus* (AnjOkm. 3: 207);

c) többelemű név, jellemző a különböző típusok kombinálása és a latin névkiegészítők használata, pl. (a görög betűk nem alkategóriákra utalnak, csupán négy család elkülönítését segítik): α) 1334: *nobiles viri magistri Sebus et Petrus filii Abrae de Sancto Georgio* (AnjOkm. 3: 74); 1335: *magistri Sebus filii comitis Abrae de Bozyn* (AnjOkm. 3: 132), 1338: *per sebus filius Abrae dicti Abychk de Sancto Georgio* (AnjOkm. 3: 456); β) 1333: *Jacobus et Paulus magistri filii Dause quondam palatini comites de Zobolch* (AnjOkm. 3: 19); γ) 1335: *nobilis vir magister Thuteus filius condam magistri Emericus de Beche* (AnjOkm. 3: 178); δ) 1335: *magister Thomas filius Petri magni castellani de Chokakw et de Geztus* (AnjOkm. 3: 174);

d) kételemű név, a tiszta típusok valamelyike, pl. 1337: *Ladislaus filius Michaelis* (AnjOkm. 3: 334).

Az a)-ra mindössze egy példát találtam a korszakból, a Drugethek nevét. A család francia eredetű, Károly Róberttel érkeztek Magyarországra. A franciáknál MELICH JÁNOS szerint már 1050 körül léteztek családnevek (1943: 271); a Drugethek tehát már ott örökölhették, onnan hozhatták magukkal nevüket, vagyis a keresztnév melletti elem már nyilvánvalóan családnév. Ezt támasztja alá a latin kiegészítők hiánya mellett az is, hogy a testvérek ugyanazt a megkülönböztető elemet viselik nevükben, s a fent leírt szerkezet minden említésükkor változatlan (mindössze annyi különbséget találunk, hogy néhány oklevélben németesen jelenik meg a nevük, pl. 1334: *Wyllermus Drugetter palatinus* – AnjOkm. 3: 90).

A b)-be tartozó nevek viselői mind az ország első méltóságai, bárói közé tartoznak: nádorok, országbírók, tárnokmesterek, erdélyi vajdák stb. Bár számos hatalmas birtokuk volt, hivataluk egyértelműen azonosította őket, ezért nem volt szükségük egyéb megkülönböztető elemre. Másrészt nagyságuk, hatalmuk megkérdőjelezhetetlen volt, ezért nem szorultak rá arra, hogy nevükkel is hangsúlyozzák nemességüket, előkelőségüket.

A c)-be azoknak a neve tartozik, akik nem szerepelnek ugyan az ország bárói között, de magasabban állnak az egyszerű megyei nemességnél. Ebbe a második körbe tartoztak például az udvari lovagok, a várnagyok és az ispánok (l. pl. ENGEL 2003c: 314, FÜGEDI 1986: 191–2). A másik három csoportba tartozók társadalmi helyzete általában stabil és változatlan (bár éppen az Anjouk alatt e csoportok átjár-

hatóbbak voltak: Károly Róbert a tartományurak ellenében új, hozzá hűséges bárói réteg kiépítésére törekedett, így számos köznemesnek sikerült felemelkednie az ország legfőbb méltóságai közé). Ebben a csoportban azonban viszonylag nagy mozgás figyelhető meg, lefelé és fölfelé egyaránt. Az  $\alpha$ -val és  $\beta$ -val jelzett adatok két, társadalmilag némiképp „stüllyedő” családot képviselnek. Az első, a Szentgyörgyi család őse nyitrai ispán volt, fia már a főpohárnokságot is elérte. A család hatalmát jelzi, hogy egyik tagja II. András unokatestvérét vette feleségül. Később azonban egyre több birtokukat veszítették el; a fentebb idézett részben is említett II. Sebest (1304–1353) hatalmaskodásért még fej- és jószágvesztésre is ítélték, s csak perbeli ellenfelei bocsánatának köszönhetette megmenekülését. Hivatalt már az előző generáció sem viselt, vagyonuk pedig a XIV. század első harmadában jelentősen megcsappant (KARÁCSONYI 1900/2004<sup>2</sup>: 666–70).

A második család kiemelkedő alakja Debreceni Dózsa nádor volt. A következő generáció már nem tudott túljutni a megyésispáni hivatalon, amelynek a királyi megye felbomlásával és ezzel párhuzamosan a nemesi vármegye kialakulásával éppen ebben az időben erősen megcsappant a jelentősége, az ispánnak ekkor már nem volt tényleges hatalma (FÜGEDI 1977: 81). Dózsa egyik leányunokáját már a köznemesi származású Szepesi Jakabhoz adták feleségül. (KURCZ ÁGNES szerint az Anjouk tudatos politikája volt, hogy az előkelő származású, elárvult lányokat feltörekvő lovagokkal házасították össze, így vetve meg az alapját az új, hozzájuk hű bárói rétegnek; l. KURCZ 1988: 73.) Ez egyrészt a család országos jelentőségének bizonyos fokú csökkenését jelzi, másrészt viszont a tény, hogy Jakabból végül országbíró lett, bizonyítja, hogy a családnak még jelentős kapcsolatai lehettek a legfelsőbb körökben.

A  $\gamma$  és a  $\delta$  pontban ennek épp az ellenkezőjét, két feltörekvő család neveit láthatjuk. Az előbbi, a Becsei család kiemelkedő alakja volt Imre. Feltehetőleg nem is volt nemesi származású, csupán beházasodott a Becse-Gergely nemzetségbe. Családja jelentősége akkor nőtt meg, amikor Imrének egy ügyes manőverrel királyi nemesítés nélkül sikerült nemessé válnia. Amikor ugyanis az említett nemzetség egyik tagját, VI. Lőrincet hatalmaskodás miatt fej- és jószágvesztésre ítélték, Imre lefizetett érte 100 márka ezüstöt az országbírónak és a zólyomi főispánnak, illetve ugyanennyit fizetett Lőrinc egyes birtokaiért. Cserében Lőrinc és testvére kijelentették, hogy Imre az ő nemzetségükbe tartozik (KARÁCSONYI 1900/2004<sup>2</sup>: 248). E tehetséges családalapító végül a barsi ispánságig és lévai várnagyságig vitte, fia, Töttös pedig 1343-ban már királyi ajtónállómester, pilisi ispán, visegrádi és óbudai várnagy volt (FÜGEDI 1986: 224). Udvari lovagként testvérevel, Vesszőssel együtt a király legbelsőbb, bizalmi emberei közé tartozott, habár a bárók közé nem sikerült bekerülnie (KURCZ 1988: 45).

A  $\delta$ -ban szereplő Tamás a Csór nemzetségből származott. Emelkedését annak köszönhetette, hogy Károly Róbert mellett harcolt a trónviszályok idején. Előbb csókakői és gesztesi várnagy, majd liptói és körösi főispán lett. 1351-ben erdélyi vajdaként bekerült a bárók sorába, 1353–1358 között pedig főajtónálló volt. Vajdaként természetesen már őt is *Thomas woyvoda Transsilvanus*-ként említették (1351, AnjOkm. 5: 426); ekkorra már nem volt szüksége a korábbi körülírásokra ahhoz, hogy jelezze, kicsoda. Tamást az ország egyik legjelentősebb törvénytudójaként

ismerték, gyakran szerepelt fogott bíróként. Diplomataként is megállta a helyét, Nápolyba, Avignonba is elkísérte az uralkodóház tagjait; eközben természetesen vagyona is jelentősen megnövekedett (KARÁCSONYI 1900/2004<sup>2</sup>: 407–12).

E négy család neveit vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy meglehetősen terjedősen nevezik meg magukat. A süllyedőben lévők minden lehetséges eszközzel igyekeznek jelezni származásuk előkelőségét, a család hajdani, azóta némiképp megkopott dicsőségét. A felemelkedőben lévők ugyanezt teszik, csak ellenkező okból: igyekeznek feledtetni szerény származásukat, inkább birtokukat, elnyert rangjukat hangsúlyozzák. Emellett a terjedősebb névnek az azonosításban is nagyobb szerepe lehetett: e nevek viselői nem maradtak meg megyéjükön belül, ugyanakkor országosan kevésbé voltak ismertek, mint a bárók, ezért esetükben pontosabb körülírásra lehetett szükség.

A d)-be a megyei nemesség nevei tartoznak. Ők legfeljebb megyei hivatalokat viseltek, ritkán mozdultak ki megyéjükből. Emiatt nem volt szükség a pontosabb, bonyolultabb körülírásokra a megnevezésükkor, a birtokuk vagy az apjuk neve elegendő volt identifikálásukra. Az előző csoporttal ellentétben az előkelőségük hangsúlyozására sem volt különösebb gondjuk, hiszen a megyéjükön belül általában ismerték és számon tartották a családfájukat.

Láttuk, hogy a bárókat mindössze a nevükkel és a tisztségükkel említették, hiszen ez elegendő volt személyük azonosításához. Az alacsonyabb rangú tisztviselők számára azonban ez, úgy tűnik, nem volt elegendő. Számtalan példát találhatunk arra, hogy ők a tisztségen kívül még legalább egy elemmel bővítették a körülírást: 1337: *comes Antonius de Myske vicecomes Vesprimiensis* (AnjOkm. 3: 330); 1337: *Stephanus filius Nicolai vicecomes de Zothmar* (AnjOkm. 3: 334) stb.

2. Fentebb már esett szó arról, hogy az eddig tárgyalt elemek mellett szerepelhetett a névben a nemzetséghez tartozást jelölő *de genere* is. Az első megbízható oklevél, amely már nemzetséget említ, 1208-ból való (KRISTÓ 1975: 957), nagyjából egyidős tehát Anonymus gesztájával, amelyben először jelennek meg a nemzetségnevek tömegesen (GYÖRFFY 1958: 25). KARÁCSONYI (1900/2004<sup>2</sup>: 12) és ERDÉLYI (1932: 3–6) e megkülönböztető elembe kezdetleges vezetéknévet láttak, sőt utóbbi úgy gondolta, hogy a *de* + helyneves szerkezet ennek a hosszú és nehézkes, tág jelentésű névnek a felváltására született meg (Zsigmond korában!) a birtokhoz való jog erőteljesebb kifejezésére. GYÖRFFY GYÖRGY a régi nemességnek a szétosztogatott királyi birtokokat megszerző új nemességgel szembeni birtokvédő törekvéseit nevezi meg a *de genere* elterjedésének okaként (1958: 25). KRISTÓ GYULA e defenzív okot csak másodlagosnak tartotta a mellett az offenzív magatartás mellett, amellyel a régi nemesség jelezni kívánta a királynak: a nekik juttatott javadalom méltó kezekbe fog kerülni (1975: 959). A kettő valójában szorosan összefügg, hiszen e régi nemesség éppen azzal tudott védekezni az újonnan felemelkedők ellen, ha helyettük maga szerzett még több uradalmat. A *de genere* divathullámának tetőzése (mert a divat jelenségével, a leghatalmasabbakat utánzó törekvéssel is számolnunk kell) ERDÉLYI LÁSZLÓ szerint 1210–1250 közé tehető (1932: 6), utána fokozatosan csökken a forrásokban feltüntetett nemzetségnevek száma, a XIV. század elejére pedig már viszonylag ritkán fordulnak elő. N. FODOR JÁNOS a Gutkeled nemzetség szolátmonostori ágát vizsgálva például 1305-ből találta az utolsó ilyen

alakot (2004: 34). Ekkorra ugyanis a nemzetségek már erősen felbomlóban voltak; az Anjoukkal új bárói réteg emelkedett fel, nemesítéssel új családok kerültek be a nemesség közé, s a várjobbágyok egy része is elérte nemesítését. (A várjobbágyok nemesítése Lajos alatt, 1350-től vált gyakoribbá. Károly Róbert alatt ugyanis a nemesivel párhuzamos birtokjogukat még elismerték Árpád-kori jogi alapon, később azonban e réteget egyre több jogi támadás érte a megyei nemesség részéről. Ez oda vezetett, hogy azok a várjobbágyok, akik nem tudták igazolni a birtokukhoz való jogukat, s nem sikerült elérniük nemesítésüket, elvesztették birtokukat; l. ZSOLDOS 1999: 168–81). A nemzetségek felbomlását csak tovább gyorsította az Anjouk politikája: Károly Róbert még csak kivételesen adományozott egyeseknek birtokot a feltétellel, hogy nem kell rajta megosztaniuk rokonaikkal, Nagy Lajos adományreformja szerint azonban már a megadományozott dönthette el, hogy nemzetségéből kivel osztja meg a kapott birtokot (ENGEL 2003c: 317).

Ha egy-egy névben mégis szerepelt a nemzetségnev, annak több oka lehetett. Az egyik, hogy az illető igyekezett nemességének ősiségét jelezni a nemrég fel-emelkedett újakkal szemben; ez főleg a megyei nemességre volt jellemző, hiszen az újonnan nemesítettek elsősorban az ő pozíciójukat veszélyeztethették. Ezt láthatjuk egy 1306-os oklevélben, melyben András comes fiai elzálogosítják két birtokuk negyedét: *Andreas et Johannes filij Comitis Andree, de generatione Osl* (AnjOkm. 1: 110). A testvérek ezzel a gesztussal nyilván azt akarták jelezni, hogy bár anyagi gondjaik vannak, nem akármilyen ősöktől származnak. Egy fentebb már említett 1308-as oklevél még érdekesebb ennél: egy özvegy a maga és két kiskorú fia nevében kiadja felnőtt leányának a lánynegyedét: *nobilis domina, Barbara nomine, filia Nicolai fratris Batyz de genere Negol, relictæ Thome filij Pauli de genere Geur* (AnjOkm. 1: 142). A nemzetséghez tartozás kétszeres kiemelése ebben az esetben védekező gesztus: mivel egy egyedülálló nőt vagyona éhes rokonai vagy szomszédai könnyebben kiforgathattak birtokaiból, az asszony ezzel is hangsúlyozza a földhöz való jogát. Egy 1320-as birtokügyletben mindkét fél jelzi egy-egy jelentős nemzetséghez tartozását, hogy egyértelművé tegyék egyenlő társadalmi állásukat: *comite Mijkaele filio Barch, de genere Chaak, ab una parte, Item comite Briccio filio andree de Batur, de genere Guthkeled* (AnjOkm. 1: 564; a *Mijkaele* névalak *i+j* betűkapcsolata nyilván eredeti *ȳ* grafémának felel meg – S. M.).

Két másik ok inkább a bárókra jellemző. A provizórium idején a *de genere* arra szolgált, hogy jelezze viselőjének valamelyik jelentős tartományúr nemzetségébe való tartozását. Egy 1302-es oklevélben Vencel, Károly Róbert egyik trónkövetelő vetélytársa adományoz birtokot néhány Rátót nembeli nemesnek: *magistri Dominici filij Comitis Stephani de genere Ratolth* (AnjOkm. 1: 42). A kiemelésnek itt egyértelműen az az üzenete, hogy a nemzetség, melyből egyébként Lóránt nádor is származott, Vencelt támogatja, a hatalmat megszerezni igyekvő trónkövetelő pedig kénytelen hálából adományokkal elhalmozni „híveit”.

Károly Róbert megerősödése után inkább az új bárók akarták a nemzetségnévvel megmutatni, hogy bár hatalmuk új, nemességük korántsem az, igyekezve ezzel egyenrangúnak elfogadtatni magukat a régebbi méltóságviselőkkel. Jó példa erre a Garai család egyik legjelentősebb alakja, (Kazal) I. Pál. A Károly Róbert érkezésekor még csak pozsegai várnagy azonnal az új király mellé állt: átadta neki a várat,

majd végig mellette, illetve az ő érdekében harcolt a viszályok idején. Károly jutalmul 1311-ben vagy 1312-ben macsói bánnak nevezte ki. Később még több megye ispánja és a kőszegi vár várnagya is lett, legmagasabb hivatala pedig a királynéi tárnokmesterség és országbíróság volt (KARÁCSONYI 1900/2004<sup>2</sup>: 438–9). Az előrelépésben nyilvánvalóan az ország egyik leghatalmasabb méltóságának, Nekcsei Demeter tárnokmesternek a leányával kötött házassága is segítette. 1320-ban egy oklevélben számtalan hivatala mellett a nemzetségnév is szerepel nevében, ezzel is hangsúlyozva, hogy előmenetelét nemcsak hűségének és tehetségének, hanem ősi származásának is köszönheti: *nobiles uiri uidelicet paulus, Banus de Machow, Comes Wolko de Budrug, et Castellanus noster de Kevzeg, una cum magistro Andrea fratre suo uterino de genere Durusma* (AnjOkm. 1: 574). – E három típust áttekintve igen találónak tűnik FÜGEDI ERIK megjegyzése, mely szerint a nemzetségnév XIV. századi használata nem más, mint korai sznobizmus (1986: 224). A társadalmi helyzettel mint a névhasználatot befolyásoló tényezővel tehát, mint láthattuk, szorosan összefügg egy másik szempont: az, hogy a név viselője milyen képet akar sugallni magáról.

B) Az is befolyásolta a név és a megkülönböztető elemek kapcsolatát, hogy az adott személy milyen szerepet játszott az oklevélben leírt ügyben. Rövidebb volt a megnevezés, ha:

1. A név viselőjét csak megemlítették valaki más ügyében, például egy birtok bejárása kapcsán feljegyezték, hogy a szóban forgó föld kinek a birtoka mellett fekszik. Ilyenkor erről a szomszédról szinte semmit sem tudunk meg, neve a lehető legrövidebb, de azonosításra még alkalmas alakban jelenik meg (legalábbis az oklevél születésének idejében, ma viszont e nevek viselőinek azonosítása a legtöbbször lehetetlen). Jó példa erre a már többször említett Szentgyörgyi család egyik tagjának a neve: 1338: *magistri Sebus de Bozyn* (AnjOkm. 3: 512). Fentebb ennél részletesebb körülírásokat láthattunk, azok ugyanis az ő ügyében született oklevelekben olvashatóak, ez pedig egy Sebest éppen csak említő iratban.

2. A vizsgált név az oklevél kibocsátójáé. Ilyenkor a legfontosabb névelem a tisztség vagy méltóság; ez természetesen sosem maradhat el, mivel ez jelenti a hivatalos irat kibocsátásának jogalapját. Más elemek (apanév, birtoknév stb.) azonban gyakran hiányoznak, hiszen ezekben az esetekben ők vannak hatalmi pozícióban, nekik nem kell bizonygatniuk előkelőségüket, leszármazásuknak, birtokaiknak pedig mások ügyében nincs jelentőségük. Emellett az is nyilvánvaló szempont, hogy identifikálásukra sem kell különösebb gondot fordítaniuk, hiszen aki hozzájuk fordul, ismeri őket (ha nem is személyesen).

3. A nevek méltóságsorban szerepelnek. Mivel e felsorolások sokszor meglehetősen hosszúak voltak, érthető, hogy az írnokok igyekeztek minél rövidebben lejegyezni a neveket. Emellett a méltóságsorban szereplők országosan ismert előkelőségek voltak, tehát megnevezésükkor, mint láttuk, nem volt szükség hosszú körülírásokra.

Ugyanakkor még e hatalmasságokkal is előfordult, hogy a szokásos, rövidebb forma helyett hosszabb, bonyolultabb körülírással határozták meg őket. Elsősorban akkor, ha az ő kérésükre, birtokosztály, birtokadomány, adásvétel, örökösödési stb. ügyletek rögzítésére állították ki az oklevelet, hiszen ezekben az esetekben éppen a

rokonai kapcsolatok és a birtokok álltak az ügy középpontjában. Ezt mutatja például Tamás erdélyi vajda esete, aki magát többnyire csak *Thomas woyuoda Transilvanus*-nak nevezi (l. pl. fent), egy birtokügyletről szóló oklevélben azonban őt és fiait a következőképp említik: 1333: *in persona magnifici viri Thome woyuode Transsilvani filii Farkasii, magistrorum Nicolai dicti Kona et Michaelis Posoniensis ecclesie prepositi filiorum eiusdem woyvode* (AnjOkm. 3: 44). Hasonlót tapasztalhatunk a Garai család hatalmának egyik megalapozójával, a már említett I. Pállal kapcsolatban is. Méltóságsorban mindössze *Pauli magistri tawarnicorum domine regine*-ként említik (1336, AnjOkm. 3: 296), birtokügyben született oklevelekben azonban hosszabban, korábbi és aktuális méltóságait, nemzetségét vagy birtokát is megnevezve fordul elő: 1320: *nobiles uiri uidelicet paulus, Banus de Machow, Comes Wolko de Budrug, et Castellanus noster de Kevzeg [...] de genere Durusma* (AnjOkm. 1: 574); 1334: *Paulus quondam banus de Machow iudex curie domine regine* (AnjOkm. 3: 117); 1336: *magnifici viri magistri Pauli de Gara magistri tawarnicorum et iudicis curie domine regine* (AnjOkm. 3: 278). Általánosságban megállapítható, hogy azokat, akik jelentős szerepet játszottak az oklevél által rögzített birtokügyletben, igyekeztek minél pontosabban, tehát több névelem használatával megnevezni.

C) A nőket – ha nevük egyáltalán bekerült az iratokba – ekkoriban általában férfi családtagjaikhoz viszonyítva nevezték meg hivatalosan. A gyakorlat alapján úgy tűnik, ehhez általában két férfirokon, az apa és a férj megnevezését tartották szükségesnek és elégségesnek. Ha azonban egy özvegy újra férjhez ment, s új házassága még frissnek számított az oklevél kiadásakor, az iratba a korábbi és az új férj neve is bekerült: 1334: *Helena consors [...] nobilis viri magistri Petri dicti Orrus filii Georgii* (AnjOkm. 3: 125); 1336: *nobilis domina Helena filia Marcelli quondam relicta comitis Petri dicti Orrus filii Georgii de Zala quondam vicecomitis Posoniensis nunc vero consors comitis Ladislai fratris Belez de Lipulnuk* (AnjOkm. 3: 394). Szintén szükséges lehetett az előző férj megnevezése akkor, ha az oklevélben a tőle született gyermek is szerepelt: 1326: *domina Jolenth filia Martini filii Chama relicta vero Nicolai dicti de Kuchk nunc consors Dominici filii Nicolai magni et Dominicus filius predicti Nicolai de Kuchk ab eadem domina Jolenth procreatus* (AnjOkm. 2: 252). Fentebb láthattuk, hogy – jóval ritkábban – a fiútestvér is lehet a viszonyítás alapja. Az általános gyakorlattól eltérő azonban a következő adat: 1333: *Sebastianus frater relicte Ruberti* (KárOkl. 82). Ez a körülírás azt tükrözi, hogy az oklevél írója egy férfit nevezett meg női rokonának megemlékezésével. A fentiek alapján ebből arra kell következtetnünk, hogy e nő valamiért különösen fontos szerepet játszott a családban (özvegyként feltehetőleg jelentősebb birtokok fölött rendelkezett). Érdekes módon azonban annyira már nem tartották fontosnak a személyét, hogy a nevét is feljegyezzék: ehelyett a szokásos módon, elhunyt férjéhez viszonyítva említik csak a személyét.

3. Az eddig elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a XIV. század első harmadára – legalábbis a nemesség körében – már valóban általánosnak mondható a megkülönböztető névelemek használata. Láttuk, hogy egy-egy személy neve igen különböző változatokban jelent meg; ennek oka lehetett az, hogy az illető újabb birtokot vagy tisztséget, méltóságot kapott, de attól is függött a név „kifejtettsége”,

hogy milyen volt viselőjének társadalmi helyzete, neme, milyen képet akart magáról sugallni, s milyen szerepet játszott az oklevélben rögzített ügyben. Ezek a tények arra engednek következtetni, hogy ebben az időszakban még – kevés kivételtől, például a francia származású Drugethektől eltekintve – a nemesség esetében sem beszélhetünk öröklődő nevekről.

Ami pedig a bevezetésben feltett kérdést illeti, hogy vajon miképpen hatott az oklevelezési gyakorlat a családnevek kialakulására, a válasz összetett. A nevek írásba foglalása mindenképpen gyorsította a folyamatot, hiszen megteremtette az igényt a minél pontosabb megjelölésre. Emellett a hivatalok nyilvánvaló törekvése a könnyebb azonosíthatóságra elősegítette egy névalak megszilárdulását a többi lehetőségessel szemben (hiszen ha minden alkalommal másképp jegyezték fel valakinek a nevét, az nehézségeket jelentett az azonosításban). Ahogyan MIKESY SÁNDOR írja: nem a helybeli lakosságnak volt szüksége a pontos nyilvántartásra, hanem a hivatalnokoknak; ennek alapján történt az adózás, ezért érdekükben állt a nevek változatlanúsága (1959: 84–5). Láthattuk azonban, hogy a nemesség igyekezete rangjának, származásának kiemelésére ezzel éppen ellentétes irányban hatott. Az ő esetükben egyébként sem volt olyan nehéz a hivatalok dolga, hiszen a nemesség saját érdekében, birtokjoga védelmében pontosan számon tartotta családi, nemzeti kapcsolatait, leszármazását. Jó példája ennek az igyekezetnek a szepesi káptalan 1335-ös oklevele, amelyben Rikolf mester két fia kérte a káptalant, állapítsa meg a *Theodorus*, a *Detricus*, a *Theodoricus* és a *Thyadar* nevek egymáshoz való viszonyát. Az ő 1289-es oklevelükben ugyanis a *Theodoricus* név olvasható, a királyi kancellária által átírt változatban azonban *Thyadar* és *Theodorus* szerepel (FEJÉRPATAKY 1918). A testvérek aggodalma érthető, hiszen ha az eltérő nevek miatt a hatóság bármikor megkérdőjelezi az oklevél hitelességét, elveszíthették volna az oklevélben szereplő birtokukat.

A pontosságra és változatlanúságra törekvés tehát inkább a nemtelenek, különösen a szolgák és a jobbágyok esetében veendő figyelembe a kételemű nevek megszilárdulását elősegítő tényezőként. A nemesi nevekben szereplő részletező, hosszadalmas körülírások valójában inkább késleltették a kételemű nevek megszilárdulását: ezekből semmiképpen nem alakulhattak ki a későbbi, már megszilárdult alakok, hiszen teljességgel alkalmatlanok voltak az élőszóbeli kommunikációra. Az előrelépés alapjául tehát nem szolgálhattak a birtokügyletekkel, örökléssel, adományozással kapcsolatos oklevelek. A hétköznapiokban használt neveket leginkább azok az írott változatok közelíthetik meg, amelyek az adott személyt csupán „mellékesen” említik meg. Ezek azonban – különösen latinus formájuk és sorrendjük miatt – nem igen lehettek hatással a kételemű nevek megszilárdulására, inkább csak tükrözték a lejegyzés pillanatában fennálló állapotokat.

### A hivatkozott irodalom

- AnjOkm. = Anjoukori okmánytár 1–5. NAGY IMRE szerk. 1878–1891, 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk. 1920. Bp.  
BENKŐ LORÁND 1949. A régi magyar személynévadás. Bp.

- ENGEL PÁL 1996. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. 1–2. MTA Történettudományi Intézet, Bp.
- ENGEL PÁL 2003a. Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Osiris Kiadó, Bp.
- ENGEL PÁL 2003b. Királyi emberek Valkó megyében. In: uő 2003a: 578–99.
- ENGEL PÁL 2003c. Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: uő 2003a: 302–19.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1932. A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408. Szent István Társulat, Bp.
- FALLENBÜCHL ZOLTÁN 1991. Név kutatás és családtörténet. Névtani Értesítő 13: 48–53.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1969. A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Nyelvtudományi Értekezések 68. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1970. Társadalmi-gazdasági tényezők a XIV. századi jobbágyság kételemű neveinek kialakulásában. In: KÁZMÉR–VÉGH szerk. 1970: 153–6.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1975. Genealógia és névkutatás. Magyar Nyelv 456–8.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1998. A *-fi*, *-fia* utótagú magyar családnevek kialakulása. Magyar Nyelvőr 458–67.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1918. Hiteleshely mint névmagyarázó. Magyar Nyelv 14: 169–73.
- N. FODOR JÁNOS 2004. Adalékok a helynévi eredetű családnevek kialakulásához – A Gutkeled nemzetség szőlátmonostori ágának családnevei. Névtani Értesítő 26: 31–45.
- FÜGEDI ERIK 1977. Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FÜGEDI ERIK 1986. Ispánok, bárók, kiskirályok. Magvető Kiadó, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig 1. Századok 12–87.
- HAJDÚ MIHÁLY 1999. A személynevek közszói elemeiről. Névtani Értesítő 21: 274–80.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Személynevek. Osiris Kiadó, Bp.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1900/2004.2 A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Nap Kiadó, Bp. Reprint.
- KárOkl. = GÉRESI KÁLMÁN szerk. 1882. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. 1. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia 1969. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KRISTÓ GYULA 1975. Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. Századok 953–67.
- KURCZ ÁGNES 1988. Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MELICH JÁNOS 1943. Családneveinkről. Magyar Nyelv 265–80.
- MEZŐ ANDRÁS 1970. A Várdai-birtokok jobbágyságnevei a XV. század közepén. Kisvárdai.
- MIKESY SÁNDOR 1959. Miért alakultak ki vezetéknéveink? Magyar Nyelvőr 83: 82–7.
- SZÉKELY GYÖRGY 1970. A személynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR–VÉGH szerk. 1970: 201–8.
- ZSOLDOS ATTILA 1999. A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. MTA Történettudományi Intézet, Bp.

SLÍZ MARIANN

## **The effect of document-writing techniques on the emergence of surnames in the 14th century**

The claim that document-writing techniques had a major influence on the emergence of family names is a commonplace in onomatology. But what exactly does this mean? What was the nature and extent of that influence? These questions make further research necessary; the aim of the present paper is merely to contribute a few observations. The data have been collected from documents written in the first one-third of the fourteenth century and have been restricted to noblemen's or noblewomen's names. In the period under study, the use of distinctive names can be said to have been general. However, the name of a particular person occurred in widely different versions. The reason may have been that the person had acquired a new property or been awarded a new position or dignity. Also, the "explicitness" of the name may have depended on the person's social status, gender, and role in the affair recorded in the document, as well as what image he/she wanted to project of himself/herself. These facts allow us to conclude that, a few exceptions apart, we cannot speak of inherited surnames in this period, even with respect to the nobility. The intention to achieve precision and invariability of reference is more appropriate to consider as a factor facilitating the stabilization of two-element names with respect to commoners, especially servants and serfs. The detailing circumscriptions occurring in nobles' names were a retarding, rather than facilitating, factor in the stabilization of two-element personal names.

MARIANN SLÍZ